



І.Ф. Черніков

МУСТАФА КЕМАЛЬ АТАТЮРК І ТУРЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ (1918–1922)

У 2011 р. відзначатиметься 130 років від дня народження засновника і першого президента Турецької Республіки М.К. Ата-тюрка* (1881–1938), якому, безперечно, належить найпочесніше місце у плеяді яскравих особистостей другого тисячоліття. Саме завдяки йому, керівнику Турецького руху національного опору у 1918–1922 рр., видатному військовому, державному й політичному лідеру, як ніколи, зріс міжнародний авторитет Туреччини, були надійно захищені та зміцнені її суверенітет та національна незалежність.

Широкий спектр перетворень, ініціатором здійснення яких був М.К. Ата-тюрк, мав своєю метою відкрити перед цією країною реальні перспективи оновлення. Йдеться насамперед про відмову від статусу багатовікової Османської монархії – султанату. І справді, ось уже більш як 85 років тому, 29 жовтня 1923 р., була проголошена Турецька Республіка – перша на Близькому й Середньому Сході.

До цілої низки здійснених у 20–30-ті рр. ХХ ст., поза всяким сумнівом, прогресивних реформ належать такі: скасування халіфату як вищого органу духовної влади над мусульманами в різних країнах світу, відокремлення релігії від держави, а освітніх закладів – від клерикальних інститутів, надання жінкам рівних прав із чоловіками, заміна арабського алфавіту в турецькій мові на латинський як найбільш доступний для опанування, запровадження міжнародного календаря й сучасного літочислення, істотні нововведення у галузі економіки, культури, побуту¹. Як зазначається в анкарському суспільно-політичному часописі “Newsport”, ці перетворення підняли турецьку націю до рівня сучасної цивілізації,

стали важливим прикладом і моделлю країн “третього світу”².

У світлі особливостей нинішнього розвитку Туреччини, коли при владі перебуває поміркована проісламська партія Adalet ve Kalkınma Partisi – Партія справедливості та розвитку (ПСР) та державні посади президента, прем’єр-міністра й голови ВНЗТ належать представникам останньої, безперечний інтерес становить позиція цієї партії з ключових проблем внутрішньої й зовнішньої політики країни. Так, у Програмі ПСР наголошується, що партія обстоює “демократичну, світську й соціально-правову державу”. Що ж до релігійного чинника – ісламу, то він має не роз’єднувати, а тільки об’єднувати турецьке суспільство. У Програмі особливо підкреслюється непо-рушна відданість ПСР основоположним ідеалам М.К. Ата-тюрка³.

Розробка М. Кемалем концепції республіканського ладу після перемоги патріотичних сил у війні за незалежність 1918–1922 рр. торкнулась і сфери зовнішньополітичного курсу нової Туреччини, девізом якого із самого початку став: “Мир у своєму домі, мир у світі”⁴.

Традиційно пріоритетним для лідера нової Туреччини залишався північний вектор міжнародних відносин Турецької держави, і насамперед її взаємини із сусідньою Україною. Виявляючи щирий інтерес до подій вітчизняної та всесвітньої історії (12 квітня 1931 р. з ініціативи М.К. Ата-тюрка в Анкарі була заснована своєрідна турецька історична академія під назвою “Турецьке історичне товариство” (“Türk Tarih Kurumu”)⁵, він достатньою мірою був поінформований з різними сторонами турецько-українських відносин XVI–XVII ст., у тому числі й тими, що були далекими від приятних. Проте і тоді миротворча тенденція у зазначених взаєминах неухильно прокладала собі шлях, а іноді брала гору. І це також добре усвідомлював лідер нової Туреччини. Більш того, він був

*Прізвище Ата-тюрк (турецькою мовою – “Батько турків”) було присвоєно йому 24 листопада 1934 р. республіканським парламентом – Великими Національними Зборами Туреччини (ВНЗТ).

глибоко переконаний у тому, що географічне положення Туреччини й України всіляко сприяє розвитку між ними добросусідських та дружніх контактів і зв'язків. “Можна сказати, що Україна й Туреччина, – підкреслював Мустафа Кемаль, – це дві суміжні країни. Звернемо свої погляди на північ – там море, однак, коли замислитись на хвилину, що його немає, ми тоді побачимо, що Туреччина і Україна – найближчі одна до одної країни. Також існує дружба між народами цих двох країн”⁶.

Внаслідок відомих подій 1917–1918 рр. в Україні, а саме утворення Центральної Ради і проголошення Української Народної Республіки (УНР), на політичній карті світу народилась незалежна, самостійна Україна⁷. Симптоматично, що Туреччина негайно, без будь-яких умов офіційно визнала суверенну УНР і встановила з нею дипломатичні відносини. До Києва прибули повноважні турецькі представники – посол Ахмед Мухтар-бей і консул Ахмед Ферід-бей⁸. Водночас із боку українського державного керівництва була продемонстрована щира зацікавленість у налагодженні різнобічних стосунків із країною, що розташована за Чорним морем. Вже у квітні 1918 р. Миколу Левицького, члена Центральної Ради, було призначено керівником дипломатичної місії УНР у тодішній турецькій столиці – Стамбулі⁹. Правда, на цій посаді він пробув недовго. Його змінив Михайло Суковкін, який і вручив як Посол Української Держави (за доби гетьмана Павла Скоропадського) восени 1918 р. вірчі грамоти останньому турецькому султану Мехмеду VI (Вахідеддіну). На цій урочистій церемонії був присутній генерал Мустафа Кемаль-паша. Саме він користувався величезною повагою та незаперечним авторитетом з боку Вахідеддіна. І не випадково останній, будучи ще спадковим принцом, запросив генерала як зразкового військового експерта взяти участь у відвіданні у складі турецької державної делегації Німеччини (кінець грудня 1917-го – початок січня 1918 р.)¹⁰. Під час вручення вірчих грамот М. Кемаль звернув увагу і запитав, чому військові представники з оточення Посла України одягнені в російську уніформу. Відповідь не примусила себе чекати: “Перед від'їздом не встигли замовити україн-

ську”¹¹. У зв'язку з вищезазначеним цілком можливе і таке припущення: перше особисте знайомство М. Кемалю з українським посольством, його співробітниками залишило у нього, безперечно, приємні та незабутні спомини. Адже це неспростовний факт, що за час його президентства (з 29 жовтня 1923 р. і до 10 листопада 1938 р., тобто дня його смерті) ставлення турецької республіканської влади до зазначеного Українського дипломатичного представництва було завжди доброзичливим.

Щодо наступника М. Суковкіна на посаді Надзвичайного Посла і повноважного міністра України в Туреччині (січень 1919-го – березень 1920 р.), то ним став відомий громадський діяч, вчений-історик та письменник Олександр Лотоцький (1870–1939). Маючи можливість спостерігати розвиток громадсько-політичних подій у цій країні, він досить швидко переконався у приреченості Османської імперії та безпомилково побачив в особі М. Кемалю справжнього рятівника турецької державності. Справа дійшла до того, що особисті недруги Лотоцького почали обвинувачувати його у таємних контактах з М. Кемалем¹². Згодом у своїх мемуарах він напише: «Бунтівний генерал Мустафа Кемаль-паша виявив великі здібності у найрізних ділянках – військовій, політичній, соціальній, культурній, користувався великою популярністю серед турків: ще у середній школі дістав ім'я Кемаль, тобто “найкращий”, пізніше за перемоги на полі бою – титул “газі” (“переможець”), а по завершенні національного визволення – прізвисько Ататюрк (“Батько турків”). Цій людині судилося відіграти вирішальну роль у житті Туреччини у той її переломний час, коли на історичних терезах важилася її доля»¹³.

Тим часом стратегічний курс лідера нової Туреччини, попри ідеологічні розходження, політичне та військово протистояння між самими українцями, залишався незмінним і непохитним – розвивати турецько-українські взаємини в дусі найкращих часів і традицій, в інтересах народів обох сусідніх держав. Саме з ініціативи Мустафи Кемалю та за його найактивнішою участю в Анкарі 2 січня 1922 р. було укладено Турецько-Український договір про дружбу і братерство¹⁴. Від імені України договір

підписав керівник її Надзвичайної місії в Анкарі М.В. Фрунзе.

У преамбулі цього важливого міжнародного документа підкреслювалося, що обидві країни “дійшовши згоди щодо принципів братерства націй та прав народів на самовизначення... а також узявши до уваги їх близьке сусідство на Чорному морі... вирішили укласти з цією метою договір”¹⁵. Насамперед принципового значення набувала стаття друга договору, в якій наголошувалося про визнання новою Туреччиною України “незалежною і суверенною державою, створеною... на території колишньої Російської імперії”¹⁶. Надзвичайно важливою є стаття четверта: “З метою забезпечення відкриття Проток і вільного проходження через них суден для торговельних зв'язків усіх народів обидві договірні Сторони погоджуються передати остаточне вироблення міжнародного статуту про Чорне море і Протоки спеціальній конференції з делегатів прибережних країн з тим, щоб прийняті на ній постанови не могли завдати шкоди... суверенітету Туреччини...”¹⁷ Стаття п'ята цілком логічно пов'язана з попередньою. У ній наголошувалося, що “обидві договірні Сторони, як прибережні держави Чорного моря, погоджуються констатувати, що ніякий режим на міжнародних ріках, які вливаються в нього, не може ні застосовуватися, ні бути встановлений без їх дійсної участі”¹⁸.

Турецько-Український договір про дружбу і братерство від 2 січня 1922 р. був ратифікований у березні того ж 1922 року законодавчими органами обох держав. А 23 червня того ж року у Харкові – тодішній столиці України – між керівником Надзвичайного посольства Туреччини, міністром охорони здоров'я й забезпечення Різа Нурбеєм (1879–1942) і Генеральним секретарем Українського зовнішньополітичного відомства Левком Величком (1879–1937) відбувся обмін ратифікаційними грамотами, внаслідок чого зазначений договір набрав чинності¹⁹. Цікавим є і такий факт. Український дипломат та вчений-тюрколог Л.І. Величко є автором рецензії на книгу М.К. Ататюрка про зародження національно-визвольного руху в цій країні. Рецензія була опублікована у харківському орієнталістичному журналі “Східний світ”²⁰.

Отже, важко переоцінити значення договору від 2 січня 1922 р., який насамперед

знаменував утворення політичного союзу між обома сусідніми причорноморськими державами, сприяв вирішальною мірою ліквідації міжнародної ізоляції нової Туреччини, кардинально поліпшивши при цьому її військове становище²¹. Звертаючись до членів Української надзвичайної місії під час переговорів про укладення договору, М. Кемаль заявив: “Ми вельми зворушені тією обставиною, що рішення про ваш... приїзд до нашого урядового центру було повідомлено нам у момент, коли вороги вже вважали нас остаточно переможеними та хотіли переконати в цьому весь світ. Це є ще одним підтвердженням дружніх почуттів, які демонструє до нас Україна”²².

У відповідності до положень зазначеного договору, що передбачали утворення довготривалої атмосфери взаєморозуміння між двома країнами, представникам турецьких ділових кіл, які приїздили в Україну протягом 20-х років ХХ ст., надавалися пільги під час проведення міжнародних ярмарків у Києві, Харкові, Одесі. А турецькі торговельні пароплави були частими гостями в українських чорноморських та азовських портах – Одесі, Херсоні, Миколаєві, Маріуполі, Бердянську. Завдяки активному сприянню з боку Українсько-Східної торговельної палати, частка зовнішньоторговельного обороту УРСР і Туреччини становила майже половину (45%) всієї зовнішньої торгівлі України²³.

Саме тоді, у 20-ті роки ХХ ст., особливо плідною на терені тюркологічних досліджень стала діяльність видатного українського орієнталіста зі світовим ім'ям академіка Агатангела Кримського (1871–1942). Побачили світ такі його фундаментальні праці, як “Історія Туреччини”, “Вступ до історії Туреччини. Європейські джерела XVI ст.”, “Історія Туреччини та її письменства”, “Турецьке письменство часів Тимурової навали (1402) і дальшого османського лихоліття поч. XV ст.” та ін.²⁴ І не випадково один з найближчих соратників М.К. Ататюрка прем'єр-міністр Турецької Республіки Ісмет Іменю (1884–1973), відвідавши Київ наприкінці квітня 1932 р. та ознайомившись із діяльністю Української академії наук, заявив: “Я дуже зворушений теплою зустріччю тут, у стінах вищого наукового центру України. Повернувшись до Ту-

реччини, я розповім про ту величезну творчу роботу... Вашої Академії наук”²⁵.

Слід зазначити, що згідно з виявленим бажанням обох сторін Турецько-Український договір від 2 січня 1922 р. був безстроковим, адже чинність його дії не визначалась ніяким часом²⁶. Цікавий факт: на відомому пам'ятнику на честь проголошення Турецької Республіки, що встановлений на майдані Таксім у Стамбулі, поруч зі скульптурою Ататюрка розташована скульптура полководця, головнокомандувача збройними силами України і Криму на початку 20-х рр. Михайла Фрунзе, людини, яка зробила свій безперечний внесок у справу зміцнення незалежності нової Туреччини²⁷.

Розглядаючи турецько-українські взаємини у 1918–1922 рр. та у подальші роки, можна з цілковитою впевненістю стверджувати, що Туреччина за свою багатвікову історію ще ніколи не досягала такого високого рівня дружнього, різнобічного та стабільного співробітництва із сусідньою Україною, як за часів Ататюрка. Це була справжня благодатна епоха в історії взаємин обох країн.

Можна тільки висловити шире задоволення тим, що лідери нинішньої Турецької Республіки прагнуть втілити в життя заповіт Мустафи Кемалю Ататюрка – розвивати добросусідські взаємовигідні відносини з Україною.

¹ Див. докладно: *Enver Ziya Karal. Les principes du Kémalisme // Atatürk. Fondateur de la Turquie moderne.* – UNESCO, Paris, 1984. – P. 19–25; *Atatürk's Republic of Culture. Produced and published by the office of the Ambassador for Cultural Affairs, Republic of Turkey, UN.* – New York, 1981. P. 3–9.

² *Republic of Turkey celebrates its 77-th Anniversary // “Newspot”. Directorate General of Press and Information.* – Ankara. 2000, № 23. – P. 23.

³ Див.: *Киреев Н.Г. Внутривосточная ситуация в Турции в конце XX – начале XXI вв. // Турция на рубеже XX–XXI веков.* – Москва, 2008. – С. 82–84.

⁴ *Quotations from Mustafa Kemal Atatürk.* – Ankara. Published by the Ministry of Foreign affairs, Republic of Turkey on the occasion of Atatürk's Centenary. 1982. – P. 115, 123.

⁵ *Suna Kili. Atatürk Devrimi. Bir Çağdaşlaşma Modeli.* – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1981. – S. 177. (*Суна Кілі*). Перетворення Ататюрка. Модернізація моделі. – Анкара: Видавництво Турецького історичного товариства, 1981. – С. 177.

⁶ *Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления / Пер. с турецкого. Редакция и вступительная статья проф. А.Ф. Миллера.* – М., 1966. – С. 208.

⁷ *Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. I том. Доба Центральної Ради.* – Київ, 2002. С. 52, 193–196; *Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр.* – К., 1998. – С. 5, 17–20.

⁸ *Мхітарян Н. Жити з сусідами у злагоді. Мемуари колишнього українського посла в Туреччині // “Політика і час”.* – Київ, 1995, № 7. – С. 64.

⁹ Центральный державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України, ф. 344, оп. 1, спр. 52; *Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні.* – Київ, 1996. Т. 4. – С. 1264.

¹⁰ *Atatürk. Turkish National Commission for UNESCO.* – Ankara, 1963. – P. 28, 229.

¹¹ *Лотоцький О. В Царгороді.* – Варшава, 1939. *Wydaie Ukrainski Institut Naukowy. Rebactor - prof. Roman Smal-Stockyi.* – С. 34.

¹² Там само. – С. 66.

¹³ Там само. – С. 28–29.

¹⁴ *Atatürk. Turkish National Commission for UNESCO.* – P. 105; *Mustafa Baydar. Atatürk ve Devrimlerimiz (Ататюрк і наші революції).* – Istanbul, 1973. – S. 87–89; Центральный державний історичний архів України у Києві (ЦДАІАК), ф. 239, оп. 1, спр. 30, арк. 40–41; див. також: *Удовиченко П.П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922).* – Київ, 1957; *Черніков І. До 70-річчя українсько-турецького договору // “Політика і час”.* – Київ, 1992, № 4. – С. 37–41.

¹⁵ Див.: *Удовиченко П.П. Названа праця. Додаток.* – С. 73.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Fethi Tevetoglu. Cumhuriyet Devri Milli Eğitim Bakanlari (Фетхі Теветоглу. Підготовка республіканських національних кадрів – міністрів) // Hayat. Tarih Mecmuasi (Життя. Історичний часопис).* – Istanbul, 1973. – S. 98–100; *Вісті ВУЦВК, 1922, 24 червня.*

²⁰ Див.: *Величко Л.* Рецензія на: *Мустафа Кемаль.* Путь новой Турции 1919–1927. Т. 1. Первые шаги национально-освободительного движения 1919. XIV, 480 с. // “Східний світ”, Харків, 1930, № 10–11 (1–2). – С. 403–406.

²¹ Див. докладно: *Корсун Н.Г.* Греко-турецкая война 1919–1922 гг. Оперативно-стратегический очерк. – М., 1940. – С. 52.

²² *Кемаль Ататюрк.* Избранные речи и выступления. – С. 200.

²³ ЦДАК, ф. 239, оп. 2, спр. 22, арк. 42, 228, 232; оп. 1, спр. 144, арк. 76; Київський обласний державний архів, ф. 498, оп. 2, спр. 20, арк. 11; “Східний світ”, Харків, 1929, № 1–2. – С. 8–9.

²⁴ Див. докладно: *Матвеева Л.В., Черніков І.Ф.* Про тюркологічну спадщину академіка Атангела Кримського // *А.Ю. Кримський.* Вибрані сходознавчі праці в п'яти томах. Т. II. Тюркологія. – К., 2007. – С. 12–14.

²⁵ “Пролетарська правда”, Київ, 1932, 28 квітня.

²⁶ Див.: *Удовиченко П.П.* Названа праця. Додаток. – С. 73.

²⁷ Ататюрк (1881–1938) // 100 человек, которые изменили ход истории. Еженедельное издание. – М., 2009. – Вып. 61. – С. 25.